

SARVINOZ NURMONOVA

*Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

SIROJIDDIN SAYYID SHE'RLARIDA OLAMNING BADIY LISONIY MANZARASI

Annotatsiya: Maqolada Sirojiddin Sayyid ijodida insonning hissiy konseptlari – “baxt”, “sevgi” va “sog‘inch” – lingvokulturologik va konseptual jihatlariga ko‘ra tahlil qilingan. Shoir she‘rlari orqali o‘zbek tilidagi badiiy matnlarda hissiy tajriba qanday verballashishi, milliy madaniyatga xos tasavvurlar orqali inson ruhiyatining turfa qatlamlari qanday ifodalanishi aniqlangan. Sirojiddin Sayyid ijodida har bir hissiy konsept – baxt, sevgi va sog‘inch – milliy mentalitet, individual ruhiy tajriba va lingvistik imkoniyatlar bilan uyg‘unlashgan. Shoirning o‘ziga xos uslubi, obrazlar tanlovi va til vositalaridan foydalanish mahorati she‘rlarda teran hikmat va go‘zal badiiyatni uyg‘unlashtiradi. Shu tariqa, Sirojiddin Sayyid ijodi lingvokulturologik va konseptual tahlil nuqtayi nazaridan o‘zbek adabiyoti va madaniy merosining boy manbayi sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: baxt konsepti, sevgi konsepti, sog‘inch konsepti, lingvokulturologiya, badiiy obraz, milliy mentalitet, ruhiy kechinma, konseptual tahlil

Annotation: This study examines the emotional concepts of “happiness,” “love,” and “longing” in the poetry of Sirojiddin Sayyid through linguocultural and conceptual analysis. The research aims to identify how emotional experience is verbalized in Uzbek literary texts and how culturally shaped perceptions reveal different layers of human psychology. The findings indicate that each emotional concept in Sayyid’s works is closely intertwined with national mentality, individual spiritual experience, and the expressive potential of the Uzbek language. The poet skillfully combines profound philosophical insight with refined artistic expression, making his works a valuable source for linguocultural and conceptual studies of Uzbek literature and cultural heritage.

Keywords: happiness concept, love concept, longing concept, linguoculturology, artistic image, national mentality, emotional experience, conceptual analysis.

Kirish. Olamning hissiy-lisoniy manzarasi til hissiy makonini ko‘rish, jamoaning hissiy tavsifini yetarlicha ochib berish imkoniyatini beradi. Badiiy matnlarda his-tuyg‘ularni verballashtirish mexanizmlari va usullari lisoniy shaxs – matn muallifining hissiylik fenomeni nuqtayi nazaridan ifodalanadi. Inson konseptosferasini tahlilga tortar ekanmiz, beixtiyor shoirning she‘rlarida “sevgi”, “baxt”, “sog‘inch” konseptlari yangicha yaratilmalar bilan yozilganini kuzatish mumkin.

Bilamizki, baxt tuyg‘usi o‘zbek mentalitetida g‘arbdan farqli o‘laroq quyidagi holatlarda namoyon bo‘ladi. Baxt – mening bu dunyoga kelganim. Baxt bu – ota-onamning borligi. Baxt bu – musulmon bo‘lganimiz. Baxt bu – yaxshi odamlar diydori. Odamlar baxt deganda ko‘proq nimani tushunishadi? Har kim o‘zining ongi, tafakkuri rivojiga qarab baxtni har narsada ko‘radi. Ayollar, asosan, oilasining tinch va xotirjamligi, erining unga mehr-muhabbatli bo‘lib, farzandlari barkamol bo‘lishini, balog‘at yoshidagi yigit va qizlar esa har tomonlama o‘ziga mos juftini uchratishni baxt deb hisoblaydi. Baxtni boylik bilan o‘lchab bo‘ladimi? Boylik baxt ko‘rsatkichi emas. Masalan, bir buyuk rus olimi o‘zining baxtini raketalar yaratishda ko‘rgan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da baxt tushunchasi taqdir; nasiba, ulush ma’nolarida qo‘llanilishi keltirilgan:

1. Baxt – ijtimoiy tomondan kishining o‘z faoliyati natijalarida, hayotda qo‘lga kiritgan yutuqlaridan to‘la qoniqishi, yashash tarzidan mamnunligi, muayyan maqsadga yetgani, orzu-umidning ushalishi sifatida namoyon bo‘ladigan ma’aviy-axloqiy tushuncha.

2. Baxt – hayot(turmush)dan to‘la mamnunlik va bearmonlik holati; saodat, qut. Mehnat baxt keltirar. Maqol.

Ona yer nafasiga, mehriga, in’omlariga to‘yib yashashdan ortiq baxt bormi? “Saodat” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати(5ж),2008:278].

Ta’kidlash lozimki, Azim Hojiyevning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da baxt va uning sinonimlariga quyidagicha izoh beriladi, ya’ni *baxt*, *iqbol*, *tole*, *saodat* sinonimlar hisoblanib, ular kishining turmushdagi mamnunlik holati, turmushdan mamnun etuvchi narsa ma’nolarini ifodalaydi. *Iqbol* sinonimi, asosan, badiiy uslubga xosdir. *Tole*, *baxt*, *iqbol* sinonimlariga nisbatan omad varianti ko‘p qo‘llanadi. *Saodat* sinonimi ko‘proq kitobiy uslubga xos, yakka holida kam qo‘llanadi. *Baxtli*, *baxtiyor*, *saodatli*, *toleli*, *mas’ud* kabi sinonimlar ham mavjud. *Mas’ud* sinonim shakli esa eskirgan, kitobiydir [Хожиев А, 1974:50].

Sirojiddin Sayyidning quyidagi “Baxt” sarlavhali she’rida insonning ma’lum bir yoshdagi baxt tushunchasi to‘ydan yodgorlik – chimildiq tushunchasi orqali butun o‘zbek millatining quvonchini, yangi hayot ostonasi, oila tushunchasini ifodalab kelgan lingvomadaniy konseptni ko‘rishimiz mumkin.

Uylangan yigitlar bu yil buncha ko‘p!

Har bir uyda bittadan kelin,

Har bir uyda to‘ydan yodgorlik –

Chimildiq va ... *bittadan kelin* [Сирожддин Саййид, 2019:79].

Shoir quyidagi misralari orqali baxtning nisbiy tushuncha ekanligini, mutlaq baxt yo‘qligini, baxtni qanday ma’noda tushunish shaxsning ijtimoiy hayotdagi o‘rniga, bilimi, yoshi, hayotdagi mavqeyi, kishining dunyoqarashiga bog‘liq degan fikrga keladi:

Bu dunyoda chin gulga

Chin baxt-u chin ilhaq yo‘q. (“Filfakning Hilolasi”)

Baxt haqida jamiyatdagi kishilarning tasavvurlari ijtimoiy tuzum va undagi ijtimoiy munosabatlar majmuasi bilan bog‘liqdir, haqiqiy baxtga erishmoq uchun, chin ma’noda baxtli bo‘lish uchun har bir inson hayotda o‘z shart-sharoitidan kelib chiqib, haqiqiy insoniylik fazilatlarini, qobiliyatini keng namoyon etishi kerak. Oila qurgach moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qoplamoq uchun, o‘z yashash maskanlarini osuda bir joyga aylantirish uchun harakat qilmog‘i zarur bo‘ladi.

Bir go‘zal, nozanin qizga uylanib,

Balki saodatda tanho bo‘lursan. (“Suqrot aytadiki”)

Shuningdek, baxtga erishmoq uchun inson jamiyatda, oilada o‘z o‘rnini topgan, burch va ma’suliyatni to‘g‘ri anglagan bo‘lishi lozim. Odam o‘z ongi va tafakkuri, dunyoqarashi, xatti-harakati, xulqi, aql-zakovati bilan baxtli bo‘lish uchun intilishi va kurashishi kerak. Har bir shaxs o‘z taqdirini xalq, Vatan taqdiri bilan uyg‘unlashtirgandagina to‘la baxtli bo‘lishi mumkin:

*Jomi baxtim ichra ko'rsam iztirobim jilvasin,
O'zligimni o'zgalar ko'zindagi yosh bilsa bas. ("Shahr aro")*

Sirojiddin Sayyidning "Dil fasli" to'plamidan o'rin olgan quyidagi she'rlarida "baxt" konsepti bir so'zning turli ma'no qirralarini, holat va tushunchalarini bildirgan:

1. Hayotdan mamnun va hayoti dard-u g'am bilan to'lgan paytlar.

*Ular ham go'yo meni
O'rtanib o'ylagaylar.
Baxt-u baxtsizligimdan
Qissalar so'ylagaylar ("Onamning kalishlari")*

2. Turmush, Umr yo'li, taqdir.

*Jomi baxtim erdi doim goh qurum, goh quyqaliq,
Nozanin ko'rdim u kun, bir nozaninkim uyquliq. ("Uyqulik baxt")*

3. Omad, tole', umr yo'ldosh

*Ko'rganim bul bari, do'stlar, tush edi, ro'yo edi,
Ul mening baxtim edi-yu, baxtim erdi uyquliq.*

"Sevgi" konsepti o'zbek tilida yaratilgan badiiy asar va she'rlarda muhabbat, ishq so'zi bilan sinonim tarzda qo'llaniladi. "Sevgi" konsepti ifodalagan muhabbat tushunchasi bir tomondan hissiy, ikkinchi tomondan esa badiiydir. Badiiy adabiyot ta'biri bilan aytganda, eng go'zal kechinma hisoblangan sevgi (ishq) emotsional konsept sifatida badiiy nutqda turli lisoniy vositalar bilan konseptuallashtiriladi.

Har qanday madaniyatning markaziy tushunchalaridan biri – bu sevgi, muhabbat tushunchasidir. Muhabbat, ya'ni sevgi insonlar bilan bog'liq o'ziga xos hodisa – fenomendir. Tadqiqotchilarning fikricha, hech bir konsept "muhabbat" hissiy konsepti singari ko'plab ma'no va keng madaniy xususiyatlarni qamrab ololmaydi. "Muhabbat" konsepti har qanday tilda o'z aksini topadigan asosiy universal tushunchadir [Buzrukova D, 2024:14]. "Muhabbat" hissiy konsepti har qanday lingvomadaniyatning asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilida "love", rus tilida "lyubov", fransuz tilida "amour", o'zbek tilida esa "sevgi" yoki "muhabbat" konsepti inson ongi va his-tuyg'ularining asosiy kategoriyasi sifatida qaraladi [Buzrukova D, 2024:14].

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da sevgi tushunchasi, birinchidan, qarama qarshi jinsdagi odamlarning (er va xotin, yigit va qizning) bir-biriga nisbatan chuqur intim, chin qalbdan va fidokorona iliq munosabat tuyg'usi; ishq, muhabbat. Sevgi pulga sotilmas, ko'ngil pulga topilmas. Maqol. Sevgi odamning yuragiga tiniqlik, nur, ko'ngliga ezgu orzular soladi deyishadi. S. Ahmad, Sud. Sevgini tortib bo'larmu Tosh-u tarozi bilan.. E. Vohidov, Muhabbat.

Ikkinchidan, biror kimsa yoki narsaga nisbatan mehr-muhabbat tuyg'usi. Vaqtim chog' etgan – Vatan sevgisi! Ko'ksim tog' etgan – vatan sensan! Y. Mirzo [Ўзбек тилининг изоҳли луғати(5ж), 2008:470].

Sirojiddin Sayyidning "sevgi", "muhabbat" hissiy konseptlari tarannum etilgan she'rlari bisyor. Shoir she'rlarida bu nekbini tuyg'ular o'zgacha, quyuq metaforalar zanjirga qadalgan durday saf tortgan. Muhabbat ilohiy tuyg'u, unda poklik mujassam! Xalq ifodasi "Muhabbat tilda emas, dilda bo'ladi"ning isboti bo'lgan ushbu she'rda shoir tabiiy va hayotiy holatdan muhabbatning go'zal iqrorini yaratgan. Bu izhorda ilk sevgiga duch kelgan oshiq holatida o'zbekona axloq me'yorlari, xokisorlik, benihoya hurmat, kamtarlik, hayo kabi shaxsning ma'naviy barkamolligini ko'rsatuvchi sifatlar mujassamlashgan. Aynan "Sevgi" deb nomlangan she'rda 22 ta bir-birini takrorlamaydigan, kognitiv va metaforik *kechmishimdir, bugunimdir, olovimdir, kulimdir, kukunimdir,*

tugunimdir, erib ketgan qorim, boychechak bo'lib ungan zorim, majnuntolim, teragim, kuragim, tiniq jilg'am, nayson – bahor yomg'iri yuvgan ko'ylagim, quyosh ko'rpa qavib qo'ygan bog'im, ko'ksimdagi dog'im, chirog'im, dilga yaqin, lek ko'zdan yirog'im, hech tuganmas azobim, guvohim, gunohim, savobim, tiniq kulgi, go'zal mulk kabi obrazlar bilan yaratilgan:

*Sevgi mening kechmishimdir, bugunimdir,
Olovimdir, kulimdir ham kukunimdir.
Bu yo'llarda oxir bir kun to'kilgumdir.
Evgi mening ko'nglimdagi tugunimdir.*

Har qanday shoirning ijodiy kamolotini ko'rsatadigan bosh omil – she'rlaridan teran hikmatlarning go'zal badiiyat bilan aks etishidir. Ijodning yuksalish pallasida fikr teranlashadi, “qaymoq bog'laydi”, ifoda sayqallanadi, o'ziga xoslik yaqqolroq namoyon bo'ladi. Sirojiddin Sayyid she'rlarida ana shu kamolot alomatlari bo'y ko'rsatayotgani alohida tahsinga loyiqdir [Жабборов Н, 2015:159].

Jism muvaqqat, ya'ni vaqtincha, abadiy emasdir. Vatan esa mangu muhabbatdir, muhabbati yo'q inson esa nomurod, maqsadsiz bo'ladi. Mana bu misralar fikrimizni quvvatlaydi:

*Ketar jisming muvaqqatdir,
Vatan – mangu muhabbatdir.
Agar kimda muhabbat yo'q,
Jahonda nomurod bo'lgay.*

Sirojiddin Sayyid she'rlarida sevgi konseptining yadrosida ayol va vatan konseptlari joylashgan bo'lib, uning periferiyasida sog'inch, ayriliq, azob, hijron, kechmishim, bugunim, olovim, kulim, erib ketgan qor, ko'ksimdagi dog', chiroq, guvohim, gunohim, savobim, tiniq kulgi, go'zal mulk kabi leksemalar o'rin olgan.

Sirojiddin Sayyid idiositilini o'rganish jarayonida “Inson” konseptosferasining muhim jihatlari-dan biri “sog'inch” konsepti shoir ijodida, shaxsiy taqdir yo'lida mahzun lahzalari ifodasi yanglig' qalamga olingani e'tiborni tortadi. Avvalo, “O'zbek tilining izohli lug'ati”da sog'inch tushunchasi izohiga qarasak, sog'inish his tuyg'usini ifodalab kelishi berilgan. Ijodkorning bu mavzuda yozilgan she'rlari talaygina. Jumladan, birgina “Sog'inch tahlili” she'rini tahlil qilganimizda bu leksema armon, hissiy tuyg'u, og'riq, ayriliq, azob kabi ma'nolarda qo'llanganligini kuzatamiz. Shuningdek, she'rda sog'inmoq holat fe'li 7 marta, sog'inch mavhum ot 11 marta ishlatilganligi mazmunning ta'sir kuchini yanada oshirishga xizmat qilgan.

*Seni sog'inmasdan yashamoq og'ir,
Sog'inib yashamoq undan-da og'ir.*

Misralarda qo'llangan tardi aks san'ati sog'inch hissining ko'chma ma'noda og'riqli azob ekanligini tasvirlab, uni qora bulutga o'xshatadi, bu his o'zgalarni ko'kartirsa-da, shoirni kuydirib turishini, undan hech ayrilmasligini, kurab bo'lmas mangu qor ekanligini ta'kidlab, sog'inchni jonlantiradi, ya'ni tashxis san'atidan mohirona foydalanadi:

*Sog'inch diydiraydi loygarchilikda...
Qora bulut yanglig' sog'inch yillarki
Ruhimda muallaq turibdi...*

Sog‘inch ayrilmaydi mendan bir nafas ...

Sog‘inch o‘zgalarni ko‘kartirsa gar,

Meni kuydiradi oxir bu sog‘inch...

Sog‘inch – mangu qordir

Kuralmaydi u.

Sirojiddin Sayyid ijodida “Sog‘inch” konseptining ma’no qirralari turlichadir. Shoir bu konsept ma’nosida insonga xos bo‘lgan turfa xil *umid, armon, diydor* kabi hissiyotlarni ifodalagan:

1. Umid

Sog‘inchlarim gullar ochar bog‘larda,

Yomg‘irlarim biqir-biqir, Niginjon (“Asal qizim Nigina”).

2. Istak

Sog‘inchning devorlari

Yomg‘irlarda yemrilgan.

Ular ham onam kabi

Yo‘llaringa termulgan (“Onamning kalishlari”).

3. Armon

a) Yomg‘irlar yig‘lashib sel bo‘ldi, ona,

Sog‘inchlar birlashib yil bo‘ldi, ona.

To‘planib-to‘planib barcha og‘riqlar

Mening ko‘kragimda dil bo‘ldi, ona.

b) Umr – bir sog‘inchdir,

Umr – bir og‘riq.

U tomoni zangor,

Bu tomoni sorig‘.

d) Sog‘inch qoplar xonamizni,

O‘ylab yolg‘iz jonimizni,

Biz qoldirib ketgaydirmiz

Yomg‘irlarga onamizni (“Onamning kalishlari”).

e) Bir sog‘inch bor – gulning rangida,

Torlar titrar ko‘ngillarimda (“Bir sog‘inch”).

4. Qo‘msamoq, xumor qilmoq

Sog‘inchim chinor bo‘lgay,

Hammasi diydor bo‘lgay.

Dilim shoxingga ilsam ,

Bir go‘zal anor bo‘lgay (“Dashnobod anoriga”).

5. Ko‘rgisi kelmoq, diydor

Ona, bul sog‘ichni qandoq yozayin,

O‘rtamizda cheksiz oppoq varaq bor.

6. Sog‘inch bilan to‘lib-toshmoq

Yulduz uchsa bunda kuygan yuragim,

Surxon desam, jimirlaydi yuragim (“Surxon sog‘inchi”).

Sirojiddin Sayyidning o‘ziga xos uslubi shundaki, shoir she’rlaridagi so‘z tanlash mahorati, obrazlar ifodasi, til vositalari sodda, xalqchil, kitobxonga birdek manzur bo‘lishi hamda she’rdan anglashilayotgan mazmun barcha uchun tushunarli ekanligidadir:

*Eski choponidan bir hidlar kelar,
Menga tanish hidlar...
Jon o'rtanadi! ("Sog'inch")*

Inson dunyoga kelganidan so'ng, ulg'aygani sari umri davomida turli xil yaxshi va yomon holatlarning guvohi bo'ladi. Shunday "og'ir" hislardan biri bo'lgan sog'inch tuyg'usiga namchil, yomg'irli, qor bosgan aniqlanmishlari bilan keltirib, ko'ngil holatini tinglovchiga sodda va tushunarli bo'lishini ta'minlagan:

*Ko'p namchil sog'inchlar kechdi boshimdan:
Yomg'irli, qor bosgan sog'inchlar...*

Shuningdek, shoir "Tijoratchi do'stim Tursunboyga hazil manzuma" she'rining mazmun mohiyati orqali esa hozirgi kunda savdo – sotiq bilan shug'ullanuvchi vatandoshlarimizga murojaat zamirida inson konseptosferasi periferiyalaridan biri bo'lgan "mehr" konseptining odamgarchilik, himmat bildiruvchi ma'no ottenkalari bilan bog'liq ravishda berilganini kuzatish mumkin:

*Miskin opa-singillarga najot ber,
Do'konlar qur, ko'chalarga hayot ber.
Eng avval sen shoirlarga zakot ber,
Shoirlarda goh non, gohi choy bo'lmas.*

*Bu el mehri o'xshar quyosh, oylarga,
Faqirlari aylansinlar boylarga.*

Xulosa. Zamonaviy o'zbek she'riyatining rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shgan shoirlardan biri Sirojiddin Sayyid o'zbek tilining lug'at boyligining oshishiga, tilimiz semantik taraqqiyotiga ham o'z ulushini qo'shib kelmoqda. Shoir she'rlarida ifoda sodda, fikrlar lo'nda bayon qilingani bois ko'pchilikning e'tirofiga sazovor bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. 2 жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 278.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. 4 жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 470.
3. Ҳоҗиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. наشريёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 50.
4. Buzrukova D. Olamning hissiy-lisoniy manzarasida "Muhabbat" konseptining lingvokulturologik va gender tahlili: Filol.bo'yicha falsafa. fan. d-ri (Phd) diss. Avtoreferat. – Farg'ona, 2024. – B. 14.
5. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Тошкент: Фафур Фулом, 2015. – Б. 159.
6. Сирожиддин Саййид. Асарлар I қисм. – Тошкент: Шарқ, 2019. – 609 б.
7. Сирожиддин Саййид. Асарлар II қисм. – Тошкент: Шарқ, 2019. – 588 б.
8. Сирожиддин Саййид. Асарлар III қисм. – Тошкент: Шарқ, 2019. – 605 б.
9. Сирожиддин Саййид. Асарлар IV қисм. – Тошкент: Шарқ, 2019. – 607 б.
10. Саййид Сирожиддин. Дил фасли: Шеърлар. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2007. – 145 б.